

**Министерство образования и науки, молодежи и спорта Украины**

**Одесский национальный университет имени И.И. Мечникова  
Кафедра истории Древнего мира и Средних веков**

**Одесский археологический музей  
Национальной академии наук Украины**

**Отдел археологии Северо-Западного Причерноморья  
Национальной академии наук Украины**

# **ДРЕВНЕЕ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ**

**Выпуск X**

**Одесса**

**ФЛП «А.С. Фридман»**

**2013**

ББК 63.3(237Ук.7)

Д 73

УДК 902/904

Рекомендовано к печати Ученым советом исторического факультета Одесского национального университета имени И.И. Мечникова.  
Протокол № 6 від 26 лютого 2013 р.

**Древнее Причерноморье.** Выпуск X / Глав. ред. И.В. Немченко. – Одесса: ФЛП «А.С. Фридман», 2013. – 654 с.

Сборник «Древнее Причерноморье» составлен на основании материалов X Чтений памяти профессора П.О. Карышковского, международной конференции, которая состоялась в ОНУ имени И.И. Мечникова 11-13 марта 2013 г. Выпуск включает статьи по проблемам нумизматики, истории и археологии Северного Причерноморья, античной и средневековой истории, византиноведения, истории Европы раннего нового времени, историографии и т.д.

**Редакционная коллегия:**

**Немченко И.В.** – к.и.н., зав. кафедрой истории Древнего мира и Средних веков  
ОНУ имени И.И. Мечникова, главный редактор

**Демин О.Б.** – д.и.н., зав. кафедрой новой и новейшей истории ОНУ имени И.И. Мечникова

**Дзиговский А.Н.** – д.и.н., профессор кафедры археологии и этнологии Украины  
ОНУ имени И.И. Мечникова

**Кушнир В.Г.** – к.и.н., декан исторического факультета ОНУ имени И.И. Мечникова

**Луговой О.М.** – к.и.н., доцент кафедры истории Древнего мира и Средних веков  
ОНУ имени И.И. Мечникова, технический редактор

**Избаш-Гоцкан Т.А.** – к.и.н., доцент кафедры истории Древнего мира и Средних веков  
ОНУ имени И.И. Мечникова

**Охотников С.Б.** – к.и.н., зам. директора Одесского археологического музея НАНУ

**Руссев Н.Д.** – д.и.н., проф. Высшей антропологической школы (Кишинев, Молдова)

**Самойлова Т.Л.** – к.и.н., зав. Отделом археологии Северо-Западного Причерноморья НАНУ

**Смынтына Е.В.** – д.и.н., зав. кафедрой археологии и этнологии Украины  
ОНУ имени И.И. Мечникова

**Рецензенты:**

**Брумяк И.В.** – д.и.н., директор Одесского археологического музея НАНУ

**Сорочан С.Б.** – д.и.н., зав. кафедрой истории Древнего мира и Средних веков Харьковского  
национального университета имени В.Н. Каразина

*Издание осуществлено при финансовой помощи Владимира Владимировича Левчука и Владимира Алексеевича Крава.*

ISBN 978-966-96181-10-9

© Кафедра истории Древнего мира и Средних веков  
ОНУ имени И.И. Мечникова, 2013

источниковедческих оснований для размещения на этом месте ни литовского Качибя, ни Джинестры.

<sup>1</sup> Губарь О.И. 100 вопросов «за Одессу». – Одесса, 1994. – С.115-119.

<sup>2</sup> Очевидно, в средние века и в эпоху Возрождения предполагалось, что местом ссылки Овидия был какой-то древний город на правом берегу нынешнего Хаджибейского лимана, который тогда считался одним из днестровских. Поэтому в XVIII в. Франц де Волан назвал город на берегу Днестровского лимана Овидиополем (см. выше). Он, как и польские картографы XVI в., думал, что Овидий был сослан именно сюда. Кстати, то, что это не так – не доказано.

<sup>3</sup> Добролюбский А.О. Археология Одессы. – Одесса, 2012. – С.133-161.

*М.Є. Домановська (Харків, Україна)*

**ВІЗАНТИНІСТИКА В СПЕЦІАЛЬНИХ НАВЧАЛЬНИХ КУРСАХ  
ІСТОРИКО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ  
ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ  
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)**

Становлення візантиністики як науки в Російській імперії відбувалося у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. У вищих навчальних закладах України від середини ХІХ ст. мав місце сталий інтерес до візантійської проблематики, провадилися різнопланові як історичні, так і філологічні студії<sup>1</sup>. З огляду на те, що, як правило, вчені-візантиністи були університетськими викладачами, у навчальному процесі з'являються візантинознавчі спеціальні курси.

Предметом нашої уваги є тематика та обсяг спеціальних курсів, що викладалися на історико-філологічному факультеті Харківського університету від середини ХІХ ст. до початку ХХ ст. і були присвячені візантійській проблематиці. Крім того, вважаємо за доцільне звернути увагу на зміст практичних занять із загальних курсів (російської, церковної історії), які нерідко передбачали вивчення візантійських джерел. Про окремі факти викладання візантинознавчих курсів побіжно згадується в працях О. Павлової<sup>2</sup>. С. Лимана та С. Сорочана<sup>3</sup>. Уявлення про організацію навчального процесу дають ювілейні видання з історії Харківського університету<sup>4</sup>. Інформацію про учбове навантаження викладачів та найменування навчальних курсів містять традиційні університетські річні звіти та огляди викладання предметів, що регулярно видавалися до 1918 р. Публікацій лекцій або програм із візантиністичних спеціальних курсів викладачами Харківського університету здійснено не було, тому уявлення про їх зміст надають лише монографії та статті викладачів-візантиністів Харківського університету середини ХІХ –

початку ХХ ст., на матеріалі яких час від часу вони викладали подібні курси.

Зародження візантиністичних студій і поява відповідних спеціальних курсів у навчальному процесі в Харківському університеті пов'язані з діяльністю О. Зерніна. Після захисту магістерської дисертації «Про ставлення Константинопольського патріарха до російської ієрархії» у 1847 р. молодого вченого було призначено до Харківського університету на посаду ад'юнкта. 1851–1863 рр. О. Зернін перебував на посаді професора кафедри російської історії і паралельно викладав курс всесвітньої історії<sup>5</sup>. У 1857 р. вчений почав читати спеціальний курс «Життя та літературні твори імператора Константина Багрянородного». В курсі російської історії від заснування держави до царя Івана IV Васильовича, окрім 5 лекційних годин на тиждень, О. Зернін ввів одну додаткову годину «на дослідження деяких спеціальних питань науки, частково у вигляді додатку до прослуханого курсу, частково для того, щоб привчити своїх слухачів студентів 4 курсу до самостійної розробки історичних матеріалів»<sup>6</sup>. Як слушно зауважують С. Лиман та С. Сорочан, О. Зернін був першим університетським викладачем в українських землях Російської імперії, що вдався до читання спеціальних візантиністичних курсів<sup>7</sup>. Також він був і одним з перших російських вчених-візантиністів, мав надзвичайно високий рівень підготовки, не уникав конкретних вузьких питань візантійської історії.

Окрім загального курсу з медієвістики та російської історії, спеціальні курси з історії Візантії читав В. Надлер. У 1877–1878 навчальному році він викладав для студентів третього та четвертого курсів «спеціальний курс історії середніх віків (історію Візантійської імперії)»<sup>8</sup>, через два роки теж для старшокурсників він читав більш детальний і спеціальний виклад історії Візантії в добу хрестових походів<sup>9</sup>. Обидва курси мали досить серйозне учбове навантаження – 4 години на тиждень, при тому, що, наприклад, на загальний курс історії середніх віків відводилося від двох до чотирьох годин на тиждень<sup>10</sup>. С. Лиман наводить детальний перелік загальних курсів В. Надлера з медієвістики, що так чи інакше торкалися візантійської проблематики<sup>11</sup>. Отже, В. Надлер, що не був професійним візантиністом, під час викладання історії середньовіччя досить часто звертався до подій історії Візантії. Про причини такого сталого інтересу вченого згадується в нашій статті<sup>12</sup>.

Візантинознавча тематика була представлена і на кафедрі церковної історії, професором якої понад 40 років був А. Лебедев (1833–1910). У 1869–1870 навчальному році він читав студентам 3 та 4 курсів загальний курс історії церкви, де центральне місце посідала історія церкви візантійської. Наступного року – курс лекцій «Історія східної та західної церкви з ІХ століття до середини ХІХ ст.», роком пізніше додалися курси

«Історія християнської церкви до IX століття», «Історія розділу церкви та спроб до її об'єднання до XV століття»<sup>13</sup>. У 1874–1875 навчальному році основною темою в лекціях А. Лебедева став церковний розкол. З 1878–1879 навчального року він розпочав читання курсу «Історії руської церкви», з 1880/1881 н.р. – «Історії візантійської та слов'янської церков». Зазвичай на лекції відводилося 4 години на тиждень протягом двох семестрів. Практичні заняття передбачали читання давньогрецьких та візантійських джерел у російському перекладі, аналіз доступної на той час літератури (праці І. Малишевського, М. Скаблановича, Ф. Курганова, Є. Голубінського, Ф. Успенського) та розгляд письмових робіт студентів. Наприклад, у 1886–1887 навчальному році А. Лебедев проводив практичні заняття за темою «Объяснительное чтение первого обличительного слова Григория Богослова на императора Юлиана и беседа Василия Великого о том, как пользовались языческими сочинениями»<sup>14</sup>.

На кафедрі російської історії також вивчалися візантійські джерела. Згідно звіту за 1901-1902 навчальний рік, приват-доцент В. Савва, предметом наукових студій якого було дослідження впливу візантійських традицій на становлення ідеї царської влади в Московській державі<sup>15</sup>, проводив практичні заняття із російської історії, які полягали в перекладі та критичному розборі свідочств візантійських письменників. Серед останніх твір Константина Багрянородного «Церемонії візантійського двору», опис боротьби великого князя Святослава Київського з візантійським імператором Іоанном Цимісієм Лева Диякона та свідочства Бертинських анналів про Русь<sup>16</sup>. В осінньому та весняному семестрах 1903–1904 навчального року практичні заняття із російської історії полягали в «читанні та розборі пам'яток давньоруської писемності, деяких грамот руських князів і візантійських імператорів та константинопольських патріархів»<sup>17</sup>. У звіті за 1910 р. згадується, що В. Савва проводив практичні заняття із російської історії, що передбачали читання та тлумачення «відомостей візантійських та арабських письменників про Давню Русь»<sup>18</sup>.

Відомим харківським вченим-візантиністом був Є. Черноусов. Посаду приват-доцента за кафедрою всесвітньої історії в Харківському університеті він посів у 1912 р. після успішного закінчення Ніжинського історико-філологічного інституту, протягом шести років читав курс історії Візантії. В університетському звіті за 1912 р. згадується про проведення Є. Черноусовим практичних занять у весняному семестрі за джерелами з історії хрестових походів та лекцій з історії Візантії в добу хрестових походів<sup>19</sup>. У 1915–1916 р., окрім згаданих курсів, для студентів третього та четвертого курсів Є. Черноусов проводив практичні заняття, що полягали в «читанні та тлумаченні вибраних уривків творів

візантійських хроністів» та вивченні пам'яток візантійського законодавства<sup>20</sup>.

Викладацька діяльність відомого спеціаліста із давньоруського та візантійського мистецтва Є. Редіна в Харківському університеті розпочалася в 1893 р. Серед навчальних курсів, що він читав за кафедрою теорії та історії мистецтв, в університетських звітах згадуються історія християнського мистецтва (1893–1901)<sup>21</sup>. У 1903–1907 рр. вчений викладав курс історії візантійського мистецтва, що передбачав дві години лекцій та дві години практичних занять на тиждень<sup>22</sup>. У 1912–1915 рр. історію візантійського мистецтва, курс візантійської та російської іконографії з практичними заняттями викладав відомий візантиніст та мистецтвознавець Ф. Шміт<sup>23</sup>.

Загалом місце візантиністичної проблематики в спеціальних навчальних курсах історико-філологічного факультету Харківського університету можна визначити як таке, що не мало постійного статусу, не регулювалося обов'язковими програмами та правилами і цілком залежало від наявності кваліфікованих викладачів. Така ситуація обумовлена була тим, що візантиністика тільки-но почала набувати самостійного статусу в академічному середовищі, перш за все у столичному університеті. З огляду на те, що згадки про навчальні програми та вимоги до спеціальних курсів в університетській документації відсутні, ймовірно, вибір тематики необов'язкових спеціальних курсів здійснювався викладачами. Співставлення процесу розвитку візантиністики у вищих навчальних закладах українських земель Російської імперії має стати предметом подальших наукових студій, також має перспективу створення узагальнюючої праці з історії візантиністики в Харківському університеті.

<sup>1</sup> Див. наприклад: Домановська М.Є. Василь Карлович Надлер (1840–1894) як візантиніст // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. - № 939. - Сер.: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. - 2011. - Вип.14; Файда О.В. Візантиністика в Київській духовній академії в 1819–1919 рр. / Автореф. дисс. ... канд. іст. наук. - Львів, 2006; Чеканов В.Ю. Візантиністика в Київському університеті Св. Володимира (друга половина XIX – початок XX ст.) / Автореф. дисс. ... канд. іст. наук. - Київ, 2009; Готалов-Готлиб А.Г. Ф.И. Успенский как профессор и научный руководитель // ВВ. - Т. 1. - 1947; Самойлов О.Ф., Самойлов Ф.О. Наукова та педагогічна діяльність професора Ф. І. Успенського в Імператорському Новоросійському університеті // Записки історичного факультету Одеського національного університету ім. І. І. Мечнікова. - Вип.16. - Одеса, 2005; Чесноков В.И., Чесноков И.В. К вопросу о подготовке профессоров истории в университетах России XIX – начала XX вв. // Історія і теорія історичної науки та освіти: Харківський історіографічний збірник. Вип.1. - Х., 1995.

<sup>2</sup> Павлова О. Г. До питання вивчення історії мистецтв у Харкові (кінець XIX – початок XX ст.) // Проблеми історії та методології історичної науки. Харківський історіографічний збірник. – Вип.3. – Х., 1998;

<sup>3</sup> Лиман С.И., Сорочан С.Б. Византийская империя в трудах историков Харьковского университета (1804-1917) // Дриновський збірник. – Харків; Софія, 2008; Лиман С.И., Сорочан С.Б. Византийская империя в трудах историков Харьковского университета (1804-1885 гг.) // Східний світ. – 2006. - № 1; Лиман С.И., Сорочан С.Б. Харьковский период научно-педагогической деятельности Александра Петровича Зернина (1821–1866) // Вісник Харківського національного університету. - № 762. – Сер.: Історія. – 2007. – Вип. 39; Лиман С.И. Історія середніх віків в навчальних курсах професора Харківського та Новоросійського (Одеського) університету В.К. Надлера (1840–1894) / Режим доступу:

[http://www.nbu.gov.ua/portal/soc\\_gum/Uks/2011\\_20/28\\_Luman.pdf](http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Uks/2011_20/28_Luman.pdf). Дата звернення: 1 грудня 2012 р.; Лиман С.И. Історія середньовічної церкви в навчальних курсах й наукових працях професора Харківського університету Амфіана Степановича Лебедева // Вісник Харківської державної академії культури. – 2011. – Вип. 32;

<sup>4</sup> Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / Под ред. М.Г. Халанского и Д.И. Багалея; Вступ. ст. Т. Г. Павловой. – Х., 2007; Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна за 200 років / В. С. Бакіров та ін. – Х., 2004.

<sup>5</sup> Историко-филологический факультет Харьковского университета. – С.326–327.

<sup>6</sup> Обзорение преподавания предметов в Императорском Харьковском университете на 1852/1853 учебный год. – Х., 1852. – С.10; Историко-филологический факультет Харьковского университета. – С.328; Зернин А. Жизнь и литературные труды императора Константина Багрянородного. – Вып.1. (Из читаного в специальном курсе истории в Императорском Харьковском университете в 1858 г.). – Х., 1858. – С.5.

<sup>7</sup> Лиман С.И., Сорочан С.Б. Харьковский период научно-педагогической деятельности Александра Петровича Зернина. – С.241.

<sup>8</sup> Обзорение преподавания предметов в Императорском Харьковском университете на 1878/1879 учебный год. – Х., 1878. – С.3.

<sup>9</sup> Обзорение преподавания предметов в Императорском Харьковском университете на 1880/1881 учебный год. – Х., 1880. – С.5.

<sup>10</sup> Обзорение преподавания предметов в Императорском Харьковском университете на 1881/1882 учебный год. – Х., 1881. – С.3; Обзорение преподавания ... на 1882/1883 учебный год. – Х., 1882. – С.5.

<sup>11</sup> Лиман С.И. Історія середніх віків в навчальних курсах професора Харківського та Новоросійського (Одеського) університету В.К. Надлера. – С.425–426.

<sup>12</sup> Домановська М.Є. Василь Карлович Надлер (1840–1894) як візантиніст. – С.1, 45.

<sup>13</sup> Историко-филологический факультет Харьковского университета. – С.298-299; Обзорение преподавания предметов в Харьковском императорском университете за 1877–1878 академический год. – Х., 1878. – С.5; Обзорение преподавания ... за 1874–1875 академический год. – Х., 1874. – С.4; Обзорение преподавания ... за 1878–1879 академический год. – Х., 1878. – С.3; Обзорение преподавания ... за 1880–1881 академический год. – Х., 1880. – С.5.

<sup>14</sup> Обзорение преподавания ... за 1885–1886 академический год. – Х., 1886. – С. 8; Обзорение преподавания ... за 1886–1887 академический год. – Х., 1887. – С. 13; Лебедев А.С. Церковная история. Ч.2–3. – Х., 1902; Историко-филологический факультет Харьковского университета. – С.297-299.

<sup>15</sup> Савва В.И. Московские цари и византийские василевсы. – Х., 1901. – 400 с.; Савва В.И. По вопросу о влиянии Византии на образование идеи царской власти московских государей // Записки Харьковского университета. – 1903. – Кн.1. – С. 53 – 73; Домановська М. Савва Володимир Іванович // Сходознавство і візантологія в Україні в іменах: біобібліогр. словник / Упоряд. Е. Г. Циганкова та ін. – К., 2011. – С.198.

<sup>16</sup> Отчет о состоянии и деятельности Харьковского университета за 1901 г. – Б. м., б. г. – С.13.

<sup>17</sup> Отчет о состоянии и деятельности Харьковского университета за 1903 г. – Б. м., б. г. – С.12.

<sup>18</sup> Отчет о состоянии и деятельности Харьковского университета за 1910 г. – Х., 1911. – С.13.

<sup>19</sup> Отчет о состоянии и деятельности Харьковского университета за 1912 г. – Х., 1912. – С.14; Домановський А.М. Черноусов Євген Олександрович // Сходознавство і візантологія в Україні в іменах. – С. 237–239.

<sup>20</sup> Отчет о состоянии и деятельности Харьковского университета за 1916 г. – Х., 1917. – С.18; Домановский А.Н., Сорочан С.Б. Харьковская византистика: история, истоки, перспективы // Российское византиноведение: Традиции и перспективы. Тезисы докладов XIX Всероссийской научной сессии византистов. – М., 2011. – С. 92–93; Домановський А.М. Сторінка з історії харківської візантиністики (про спробу перекладу «Книги Епарха» в Харківському університеті) // Проблеми періодизації історії та історіографічного процесу: Харківський історіографічний збірник. – Вип.2. – Х., 2002.

<sup>21</sup> Домановська М., Домановський А. Редін Єгор Кузьмич // Сходознавство і візантологія в Україні в іменах. – С. 188–189; Отчет о состоянии и деятельности Харьковского университета за 1893-1894 г. – Х., 1893. – С.12.

<sup>22</sup> Проект обозрения преподавания предметов и распределения лекций и практических занятий по историко-филологическому факультету Императорского Харьковского университета на 1903–1904 акад. год. – Х., 1903. – С.15; Проект обозрения преподавания ... – 1904–1905 г. – С.16; Проект обозрения преподавания ... – 1907–1908 г. – С.16.

<sup>23</sup> Домановська М., Домановський А. Шміт (Шмідт) Федір (Карл-Ернест) Іванович // Сходознавство і візантологія в Україні в іменах. – С.245–247; Проект обозрения преподавания предметов и распределения лекций и практических занятий по историко-филологическому факультету Императорского Харьковского университета на 1912–1913 акад. год. – Х., 1912. – С.22; Проект обозрения преподавания ... – 1914–1915 г. – С.24.